

שוטים, משוטטים ודון קישוטים

חננאל מאק

מי הם שני הנוודים הנודעים ביותר בספרות העולם?

ספק אם נעשה אי פעם סקר בין-לאומי בשאלה זו. אך ודאי שאם היה נעשה סקר כזה היו רוב הנסקרים מציינים את הצמד דון קישוט¹ וסנצ'ו פנסו כשני הנוודים הנודעים והמוכרים מכולם. שמעם של השניים הגיע גם אל מי שאינם מרבים בקריאה, תמונותיהם של דון קישוט וסנצ'ו מעטרים ספרים, כלים, בגדים, אבזרי נוי וכיוצא באלה בכל העולם ודמויותיהם מוצגות בכמה וכמה כיכרות ומקומות ציבוריים אחרים בכל רחבי ספרד ובמיוחד בקסטיליה. אין לך לשון כתובה שאינה יודעת את דון קישוט וסנצ'ו, ואין לך במת תאטרון, מחזמר וכיוצא בהם שעלילות השניים לא הועלו על קרשיהן.

א

דון קישוט וסנצ'ו פנסו הם יצירי רוחו של מיגואל סרוונטס (Miguel Cervantes) איש קסטיליה (1547–1616). הספר זכה לתפוצה נרחבת מאוד ותורגם עוד בחיי המחבר לאנגלית ולצרפתית. במשך ארבע מאות השנה שחלפו מאז פרסומו הראשון (1604) ועד היום לא חדל העיסוק בדון קישוט, האיש והספר, והוא היה לנושא מרכזי בחקר ספרות אירופה של ימי הביניים המאוחרים. פחות ידועים הם חיבוריו האחרים של סרוונטס ולא כולם נשתמרו, אך רובם נדפסו ונחקרו, אם

1 השתמשתי במאמר זה בצורה דון קישוט המקובלת בספרות העברית, אף כי שורת הדין מעדיפה את הצורה דון קישוטה, בהתאם לקריאה הספרדית של השם Don Quixote. בהמשך הדברים יצינו השם הפשוט דון קישוט את הדמות, והשם המודגש, דון קישוט, את הספר.

מעט ואם הרבה. ואף על פי כן, הידיעות הממשיות על חייו של סרוונטס האיש הן מעטות וחלקן מסופקות;² ועל כל פנים אין ספק שחייו היו מגוונים ורבי תהפוכות.

את חידות חייו של הסופר סיכם בזמן האחרון לואיס לנדא במילים אלה: 'מי היה אפוא סרוונטס? או אולי מוטב לומר מי היו סרוונטס: איש מופת, סרסור, קדוש, מהמר, חייל טוב, נוצרי חדש, יהודי בסתר, הומוסקסואל או בעל משפחה רגיל? קשה לומר שבידינו התשובות למרבית השאלות האלה'.³ בקטע דלעיל עולה גם אחת השאלות המעניינות באשר לחייו ולמשפחתו של סרוונטס, והיא מידת זיקתו המשפחתית והרוחנית ליהודים וליהדות. מיגואל סרוונטס נולד יותר מחמישים שנה אחרי הגירוש הגדול והסופי של היהודים מספרד (1492) – מהלך שקדמו לו רדיפות וגירושים מוגבלים אולם קשים מאוד אף הם, שנמשכו כמאה וארבעים שנה קודם למועד הגירוש הגדול. במרוצת אותם דורות היו מקרים רבים של המרות דת בכפייה או במעין הסכמה שבפה, ומספר המומרים והאנוסים בספרד במאות החמש עשרה והשש עשרה, לפני הגירוש ואחריו, היה גדול מאוד, אף כי גם כאן הידיעות אינן מדויקות וקיימות הערכות מספריות שונות לגבי היקף התופעות. לא מן הנמנע אפוא שבעורקיו של סרוונטס אמנם זרם דם יהודי, והעובדה שהוא נולד ברובע היהודי לשעבר של העיר אַלְקָלָה דה אַנְכָס (Alcala de Henares) שבמרכז ספרד יש בה כדי לחזק את הסברה בדבר היותו של הסופר נצר למשפחת אנוסים.⁴ מחקרו החדש יחסית של לואיס לנדא על סרוונטס והיהודים נכתב מתוך אימוץ ההשערה שמוצא משפחתו של הסופר היה יהודי.⁵

חשובות ומעניינות יותר משאלת מוצאו היהודי של סרוונטס הן השאלות עד כמה ניכרת השפעה יהודית ביצירתו ובמיוחד ביצירה המרכזית המפורסמת מכולן: דון קישוט, ולעומת זאת – האם ניכרת נוכחות של דון קישוט בספרות העברית המאוחרת מזמנו של סרוונטס.

2 סיכום עדכני של המחקר בנושא זה בעברית ימצאו הקוראים בספרו של ל' לנדא, סרוונטס והיהודים, באר שבע תשס"ב (להלן לנדא). הפרק הראשון של הספר מוקדש כולו לבירור שאלות ביוגרפיות והיסטוריות הכרוכות בחקר סרוונטס.

3 לנדא, עמ' 31.

4 פרטים נוספים בנושא זה אצל לנדא, ובמיוחד בעמ' 12–13. שאלת מוצאו היהודי של סרוונטס שבה ועולה בכמה מקומות נוספים בספר, בעיקר בפרקיו הראשונים.

5 לנדא, עמ' 2.

שלא כבאחדות מיצירותיו הידועות פחות של סרוונטס שבהן נוכחים יהודים לא מעטים, דווקא ביצירה זו אינה ניכרת בגלוי, וכנראה גם לא בסתר, נוכחותם האנושית הממשית של היהודים או של אנוסים.⁶ לעומת זאת נוכחים בדון קישוט כמה מגיבורי המקרא במישרין או בעקיפין, וביתר שאת נוכחת בו רוחו של המקרא וגם סגנונו הייחודי.⁷ יש הרואים בדאגתו של דון קישוט לעניים ומקופחים, שהיא מאפיין בולט של אישיותו, השפעה – אולי בלתי מודעת – של מוצאו היהודי של סרוונטס. יש שהצביעו על נאומו של דון קישוט בפני הרועים כבר בראשית מסעו כמבטא את רוחו היהודית חדורת האידאליזם האוטופי – ואולי אף זאת מבלי דעת. ואולי מתבטאים שורשיו היהודיים של המחבר בעיצוב הדמויות של שני הנוודים, מחד גיסא האביר איש הרוח והספר ומאידך גיסא נושא כליו איש המעשה והקטנות. מרחק לא גדול מאוד מפריד בין דון קישוט ואביריו הנישאים על כנפי רוח לבין חכם יהודי שאין לו בעולמו אלא דל"ת אמות של הלכה והוא נעדר כל שיח ושיג עם חיי המעשה. כמו כן את עיצובו של דון קישוט בדמותו של 'האביר בן דמות היגון'⁸ אפשר לראות כהשתקפות מודחקת של מוצאו היהודי של המחבר. ועוד זאת: גם את סנצ'ו פנסו ניתן לראות כבן דמותו של סוחר או בעל מלאכה יהודי נודד שעולמו מתרכז בצורך להביא טרף לביתו, ואילו ממדי הרוח והדמיון של החיים רחוקים ממנו כרחוק מזרח ממערב.

ועל כל אלה: רוחו של המקרא נוססת בספר, אף כי הדבר אינו גלוי לעין כול. כבר עמדו חוקרים על כך שאחדות מהדמויות המופיעות בדון קישוט עוצבו כחיקויים לאישים מן המקרא⁹ ומן הספרות שלאחריו. אלא שכאן יש להסתייג ולציין שהברית החדשה נוכחת בספר לא פחות מן 'הברית הישנה', וכנראה נובעת הנוכחות המקראית בספר מן המציאות הנוצרית שבה חי המחבר ואשר משקלה בתרבות הספרדית בימי הביניים היה כבד ביותר. ומכל מקום, חיים נחמן ביאליק,

6 לואיס לנדא הקדיש פרק שלם בספרו סרוונטס והיהודים ל'יחסי' סרוונטס ופרויד (פרק שישי, עמ' 117-133). לדעתו חוו שניהם אי-נחת (ובמקרה של סרוונטס אפילו רגש של בוש) עקב המוצא היהודי של משפחותיהם (עמ' 117). אולי יש בכך כדי להסביר את היעדרם של מוטיבים יהודיים ישירים מדון קישוט, אם כי מוטיבים כאלה קיימים ביצירות אחרות של סרוונטס.

7 לנדא, עמ' 46-47.

8 לעניין זה ראו: פ' לחובר, 'האביר בן דמות היגון וח. נ. ביאליק', מאזניים יד (תש"ך), עמ' 282-287.

9 לנדא, עמ' 44-49.

שתרגם את דון קישוט לעברית,¹⁰ בחר לשבץ בתרגומו שפע מילים, ביטויים וצורות לשון מגוונות מן המקרא, במתכונת המוכרת בעיקר מן המקאמות של ימי הביניים ומן הרומנים של העת החדשה בספרות העברית. כך הפך דון קישוט בתרגומו של ביאליק ליצירה מעין מקראית מובהקת, הרבה יותר משהתכוון מחבר הספר.

אולם נוכחותו של דון קישוט בספרות העברית החדשה אינה תלויה בתרגומו של ביאליק בשום פנים. נוכחות זו קדמה לתרגום המדובר בכמה עשרות שנים, והיא מתבטאת קודם כול בסוגת הסיפור (הז'אנר) ובעיצוב הדמויות המרכזיות. אצטין כאן שתי יצירות מופת מתוך הספרות העברית המאוחרת שהשפעתו של דון קישוט עליהן גלויה וברורה וכבר עמדו על כך חוקרים: מסעות בנימין השלישי למנדלי מוכר ספרים והכנסת כלה לש"י עגנון. בשני אלה, כמו אצל דון קישוט של סרוונטס, אנו פוגשים בצמד נודדים שדמויותיהם מנוגדות ומשלימות זו לזו. הגיבור המרכזי בשלושת המקרים הוא איש ספר שרוחו נושאת אותו אל על והוא מאבד את היכולת להבחין בין המציאות הממשית לבין המציאות שהוא יוצר בדמיונו, ואילו דמות המשנה בכל אחד מהסיפורים מעוצבת בניגוד גמור לדמות המרכזית. אדם זה מופקד על הניהול המעשי של המסע והוא אינו רואה ואינו מסוגל לראות אלא את המציאות הקיימת בפועל ולהתנהג בהתאם. בשלושת המקרים מתקבלת גרוטסקה בעלת אופי פיקרסקי שהיא קודם כול פרי העיצוב המוקצן של הגיבורים, ועיצוב מוקצן זה הריהו מכפיל של תכונות הגיבורים, של ראיית העולם שלהם ושל דרכי התגובה שלהם אל מול אנשים ואירועים המזדמנים בדרכם.

שלוש היצירות נכתבו במטרה כפולה: יש בהן שילוב של הומור ולגלוג לשמם שנועדו לבדר את הקורא (שהרי מה ינעם לחכו של אדם יותר מהזכות לראות את זולתו כושל ומושם ללעג?). ועם זאת יש בהן ביקורת חברתית חריפה, המכוונת בעיקרה אל עולמם הרוחני של ה'גיבורים' ואל ערכיהם שהשתבשו לחלוטין, והביקורת נועדה לפגוע קשות בסדרי החברה המקולקלים, חברה שבה פעלו

10 תרגומו של ביאליק לדון קישוט יצא לאור לראשונה בברלין בשנת תרפ"ג (1923). התרגום התפרסם שוב בארץ ישראל בשנת תשי"ב ומאז חזר ונדפס פעמים רבות מאוד בהוצאת דביר. תרגומו של ביאליק לא נעשה מן המקור הספרדי, והמשורר לא ציין מאיזו שפה תרגם את הספר. תרגומו של ביאליק אינו הראשון ואף לא האחרון לתרגומו דון קישוט לעברית, אולם הוא הנפוץ והמוכר שבתרגומים.

ומתוכה יצאו אותם גיבורים. חצי הביקורת העיקריים בשלושת המקרים מכוונים אל עולם הספר והרוח שהפך לעולם של תוהו בעיני המחבר-המבקר. דון קישוט השוקד על ספרי האבירים והרפתקאותיהם ונושא את נפשו להיות כאחד מהם; בנימין המאמין בדברי אגדה תמוהים, מבין אותם כפשוטם ויוצא לדרך חתחתים חסרת שחר כשהוא חסר ידיעה והבנה אלמנטריות על סדרי החיים הממשיים ועל הגאוגרפיה של העולם; ר' יודל החסיד הנוסע לשם איסוף כספים לנדוניית בנותיו אך מתנהל בפועל כחובש בית המדרש שנתלש לזמן קצר ממקומו והוא עתיד לשוב לשם קל מהרה. הצגתם הנלעגת של 'גיבורים' אלה נועדה לשמוט את הקרקע מעולם הרוח המסולף שאותו יש לקעקע ולהעביר מן העולם.

ועוד זאת: חלק גדול מפרטי הביקורת הדתית שבחיבורים הללו ראויים להיות מכוונים הן אל הדת הנוצרית הן אל הדת היהודית, אף כי אין לשער שהמחברים התכוונו לכפילות זו.

אולם הדמיון בין שלושת סיפורי המסעות מתבטא לא רק בהכללות והוא יורד גם לפרטים רבים נוספים: בשלושת המסעות יש חלק מרכזי לשני גברים דווקא; לשלושתם קדמה הכנה דתית-רוחנית-ספרותית נרחבת; שלושתם מונעים בכוח הדת והאמונה ולשונם של הגיבורים רוויה ציטטים מן התנ"ך, ובחיבורים היהודיים גם מספרות חז"ל; בשלושת המסעות פוגשים הנוסעים שלל טיפוסים בדרכם ולא פעם שוגים שני הצדדים בהבנת המראה האנושי הנגלה לעיניהם; אי-ההבנות גורמות לא אחת לסכנות אמתיות ומדומות, והצלתם של הגיבורים מאותן סכנות נתפסת בעיניהם כמאורע שמעל לדרך הטבע וכהוכחה להסכמת האל למעשיהם, ואילו הדמויות המשניות ממלאות את תפקידיהן כראוי ומפרשות את המעשים כפי שהם; בשלושת המסעות חוזרים הגיבורים אל נקודת המוצא ואל קרוביהם וידידיהם שנותרו מאחור – בדון קישוט ובמסעות בנימין קורה הדבר יותר מפעם אחת;¹¹ בדון קישוט ובהכנסת כלה ניכר משקלם של הסוסים (והחמור) במארג הכולל, וכידוע זכו סוסו של דון קישוט (אך לא חמורו של סנצ'ו) וסוסיו של נטע העגלון לשמות פרטיים: רוסינגטה, משכני ונרוצה.

11 מסעות בנימין השלישי הוא יצירה שמעולם לא הושלמה. ה'מסעות' נכתבו תחילה בידיש ולאחר מכן עובדו למהדורה עברית בידי המחבר עצמו, אולם מנדלי מוכר ספרים צירף למהדורה זו את ה'הודעה' בדבר מסעם המחודש של בנימין וסנדר'ל האישה בראש קבוצה של 'עסקנים נקיי דעת שבירושלים' אל נהר סמבטיון, וכאן נפרד המחבר מקוראיו כשהוא מביטח להשתדל להודיעם גם את סיפורי נסיעתו השנייה.

אפשר לעמוד על קווי דמיון בין דון קישוט לבין יצירות עבריות או יהודיות נוספות שחברו בסוף המאה התשע עשרה או בתחילת המאה העשרים, ובהן: ספר הקבצנים למנדלי מוכר ספרים, סיפורי מוטיל בן פייסי החזן לשלום עליכם או והיה העקוב למישור, אף הוא לש"י עגנון, ועוד. אלא שקווי הדמיון כאן הם מוגבלים ואי-אפשר לטעון שאלה נוצרו בהשפעתו הממשית של דון קישוט.

ב

זאת באשר לנוכחותו של דון קישוט בספרות היהודית של סוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים. ולעומת זאת – האם ניתן להראות השפעה של חיבור יהודי מוקדם על דון קישוט גופו?

קשה לתת תשובה מוחלטת לשאלה זו, אולם אפשר לציין חיבור כזה, וכוונתי לחיבור המכונה ספר שעשועים שנוצר בידי חכם יהודי בשם יוסף אבן זבארה בעיר ברצלונה שבקטלוניה, צפון-מזרח ספרד, במאה השתים עשרה. ייאמר מיד כי הדברים שלהלן בדבר זיקתו של דון קישוט דווקא לספר שעשועים אינם מגובשים די הצורך וכי יש מקום לחלוק על ההשערה שתועלה בהמשך.

הידיעות המדויקות על חייו של מחברו של ספר שעשועים מעטות. חומר ביוגרפי על משפחתו של אבן זבארה ועל מעמדו התורני ויצירתו נאסף בידי שניאור זק"ש בשנות השישים של המאה התשע עשרה,¹² והוא חזר ונדון בידי ישראל דוידזון במאה העשרים. דוידזון הוציא לאור את ספר שעשועים במהדורה חדשה וצירף לו מבוא מפורט ובו גם דיון נוסף בשאלות הביוגרפיה והמשפחה של זבארה.¹³ החוקרים המעטים שעסקו בספר שעשועים לאחר דוידזון, ואשר דברי אחדים מהם יועלו בהמשך, השתמשו על הרוב במבואו ובמהדורתו. קיצור תולדות חייו

12 שניאור זק"ש דן בהרחבה בביוגרפיה ובתולדות המשפחה של אבן זבארה בהקדמתו לקובץ יין לבנון. קובץ זה כלל בין השאר את ספר שעשועים וערך אותו יחיאל בריל, שהוציאו לאור בפריז בשנת 1866. ספר שעשועים נדפס בהמשכים בעיתון הלבנון שנה קודם לכן. למרות רוב הפרטים וההשערות שנאספו ושהועלו באותה הקדמה, קשה להוסיף חומר ביוגרפי ודאי ומשמעותי על מה שנאמר כאן.

13 ספר שעשועים לר' יוסף בן מאיר בן זבארה עם שינויי נוסחאות, הערות והוספות ובצרוף מבוא מפורט, מאת ישראל דוידזון, ניו יורק תרפ"ה. אל המבוא ואל גוף הספר והאפֶּרֶט הנלווה צירף דוידזון שני נספחים ובהם חומר בענייני רפואה משל זבארה. החומר הביוגרפי והמשפחתי במבוא, עמ' עד-עט.

של זבארה וסקירת ספר שעשועים ומקומו בתולדות הספרות היהודית בת הזמן נרשמו בידי חיים שירמן בתור מבוא לקטעים מספר שעשועים שאותם שילב בחיבורו המקיף על השירה העברית בספרד ובפרובאנס בימי הביניים.¹⁴

לפני כעשרים שנה פרסמה יהודית דישון מבוא חדש לספר שעשועים ובו עסקה בעיקר בהיבטים הספרותיים והתמטיים של הספר. במבוא לספרה הביאה דישון את עיקרי הביוגרפיה של המחבר.¹⁵ גם עירית המאירי שכתבה מאמר על ספר שעשועים¹⁶ השתמשה בחומר שהביא דוידזון.

יוסף אבן זבארה היה רופא, כאביו,¹⁷ והשכלתו כללה ידיעות רבות במדעי הטבע, ההנדסה, החשבון, האסטרונומיה, המוסיקה ועוד, וכמובן גם בתנ"ך, בתלמוד ובמדרש ואולי גם בפילוסופיה.¹⁸ שני פירושים שלו לפסוקים מספר משלי הובאו, כנראה, בידי ר' יוסף קמחי בתוך פירושו הנרחב למשלי.¹⁹ כנראה נדד זבארה ושהה זמן מה בערים נרבונה ולוניל שבפרובאנס ובכמה מקומות בקטלוניה.

בראש יהודי ברצלונה עמד באותם ימים הנשיא רב ששת בן בנבנשת אשר לו הקדיש זבארה את ספרו. לנשיא נודעה עמדה נכבדה בקהילה היהודית ובעיניהם של שלטונות העיר ברצלונה, והוא ומקורביו היו אנשים משכילים, בעלי מעמד

14 ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס², כרך שלישי, ירושלים ותל אביב תשל"ב. המבוא בעמ' 11-14 והקטעים בעמ' 14-59. הספר יצא לאור לראשונה בשנת תשי"ז (1956). ראו עוד בהערה 32 להלן.

15 'דישון, ספר שעשועים ליוסף בן מאיר אבן זבארה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 12, 15-18.
16 ע' המאירי, 'על "ספר שעשועים" ליוסף בן מאיר אבן זבארה', מחקרי ירושלים בספרות עברית טז (תשנ"ז), עמ' 35-57.

17 דוידזון (לעיל הערה 13), מבוא, עמ' יב; דישון (לעיל הערה 15), עמ' 15, הערה 40.
18 דוידזון, שם; דישון (לעיל הערה 15), עמ' 15, 16 והערות שם.

19 פירושים של 'יוסף בן זבארה תלמיד' לפסוקים 'פן תתן לאחרים הודך' (משלי ה, ט) ו'ומלך אלקום עמו' (שם ל, לא) מופיעים באחדים מעדי הנוסח של פירוש ר' יוסף קמחי לספר זה. ראו: א' תלמג, פירושים לספר משלי לבית קמחי, ירושלים תשנ"א, עמ' 151. ר' יוסף קמחי היה אביהם של החכמים-הפרשנים ר' משה קמחי ור' דוד קמחי (רד"ק). ר' יוסף קמחי שחי בשנים 1105-1170 בערך, עבר מספרד המוסלמית לנרבונה שבדרום צרפת והיה מהבולטים בקרב הפרשנים והלשוניים היהודים בפרובאנס. נראה אפוא שאבן זבארה חי זמן מה בפרובאנס ושם למד בפני ר' יוסף קמחי. עוד יש לציין כי ייתכן שזבארה עשה שימוש בקטע מדרשי מתוך ספרו של ר' משה הדרשן שחי בנרבונה (ובמקומות אחרים) במאה האחת עשרה אך עניין זה מחייב הרחבות והבהרות שאין כאן מקומו.

וידועי שם, ואין ספק שגם אבן זבארה נמנה עם חכמי העיר. במבואו הציע דוידזון לוח זמנים משוער לפעילותו העיקרית של אבן זבארה במחצית השנייה של המאה השתים עשרה.²⁰

ספר שעשועים בנוי כסיפור בגוף ראשון ובו מספר המחבר כיצד נפגש עם אדם בלתי רגיל שהופיע בביתו ושכנע אותו לצאת עמו למסע אל עירו שלו. לדברי הזר, במקום זה, העולה לאין שיעור על עיר מגוריו של זבארה, עתיד הלה לזכות בעושר ובכבוד לרוב. זבארה מתפתה לצאת לדרך, וכך מתנהל אפוא הספר כולו כתיאור מסע מפיו או מעטו של אחד משני הנוסעים. בסופו של דבר נכשל המאמץ וזבארה חוזר מאוכזב למקומו, אלא שהדבר אינו מצער אותו במיוחד משום שבפועל הוא לא סבל נזק של ממש. מקומו של זבארה הוא העיר ברצלונה, כפי שמתברר בסוף הספר עם שובו של המספר לעירו ופגישתו הצפויה עם הנשיא רב ששת בן בנבנשת. שם עירו של הזר לא צוין בספר, ויש מקום להשערה שעריר זו שוכנת בפרובאנס.

האדם שפיתה את זבארה לצאת ממקומו ולהתגלגל על פני ארץ רבה מתואר כדמות שטנית, מכוערת ומפחידה. בשלב מוקדם של ההיכרות ביניהם מגלה האיש לזבארה את שמו: 'עינן הנטש בן ארנן הדש', ורק לקראת היפרדותם מסביר עינן את טיבו של השם: יש להפוך את סדר המילים בשם המוזר ואת סדר האותיות בכינויים 'הנטש' ו'הדש' וכך מתקבל השם האמיתי: ארנן הֶשְׁטֵן בן עינן הַשֵּׁד. לא אל אדם התלווה זבארה בדרכים כי אם אל שטן בן שד! עכשיו מבין זבארה לפשר כמה מאורעות שהתחוללו לאורך המסע ולהתנהגותיו המוזרות של חברוֹרִירִבו וכן לסיבת הכישלון הידוע מראש של המעשה כולו.

ואמנם, כבר מראשית הדברים מתנהלים יחסיהם של השניים על ציר כפול: ידידות ויריבות. לא פעם מתלונן זבארה באוזני עינן על קשיי הדרך ועל תלאותיה שאותם לא צפה מראש, ולא פעם פורצים ביניהם תגרות וויכוחים. חלק מהמריבות מתנהל על רקע סיפורי המעשה ודיוני החכמה שהספר מלא אותם עד אפס מקום.

20 דוידזון (לעיל הערה 13), מבוא, עמ' עח. לפי הצעה זו נולד יוסף אבן זבארה בשנת 1140 בערך. בהיותו כבן עשרים וחמש בא לנרבונה (או למקום אחר בפרובאנס) ללמוד רפואה, ושם פגש את ר' יוסף קמחי. לימים חזר זבארה לברצלונה ובשנים 1180-1185 נסע בכמה מקומות ופגש בדרכו את ר' יהודה אבן תיבון, המתרגם הנודע. בשנת 1190 או סמוך לה חזר לברצלונה והקדיש את הספר לנשיא רב ששת שהיה אז כבן שמונים שנה.

מריבות אחרות פורצות על רקע תלאות הדרך ותכונותיהם הרעות של השניים כפי שהן מתגלות לקראת סוף הספר: קמצנות וצרות עין מצדו של עינן וזוללות יתר ונקמנות מצדו של זבארה. מתכונת זו, ופרטים נוספים העולים לאורך הספר, הביאו חוקרים להשערה שהספר נכתב במגמה פולמוסית והוא מכוון כנגד אדם ממשי ששכנע את אבן זבארה לצאת ממקומו לארץ אחרת. אולם הדברים לא עלו יפה וזבארה ביקש ומצא דרך להתנקם באותו אדם. בחמת נקמתו הפך זבארה הסופר את יריבו לדמות מעין שטנית, אולם שמר על צלם החכם שבו ולא התכחש לידידותם הבסיסית, אף כי זו לבשה לא פעם אופי לוחמני ומריר.²¹

צלם החכם שנשמר בדמותו של עינן אכן בא לביטוי לאורך כל הדרך, ושני הגיבורים מחליפים ביניהם דברי חכמה ומדע, אמתיים ומדומים, כמעט בכל שלב של מסעיהם. חיבה יתרה נודעת לחכמות הרפואה והתזונה בדבריהם של השניים. דברי תורה וחכמה עולים לרוב בשיחותיהם, ונשמעים גם מפיותיהם של אנשים אחרים שעמם נפגשים הנוסעים. שניהם, ובמיוחד זבארה, מרבים לצטט פסוקי מקרא, מאמרי חז"ל, קטעי מדרש וכיוצא באלה, אולם בכל הספר רווחים פתגמים ומאמרים מספרות החכמה הקלסית: דבריהם של אריסטו, אבוקרט (=היפוקרטס), גאלינוס, חכמי ערב ועוד ועוד. באלה ניכרת במיוחד השפעתה של הספרות הערבית הקלסית של ימי הביניים,²² והשפעה זו ניכרת גם במרכיבים אחרים של העיצוב הספרותי של ספר שעשועים. עוד פזורים כאן סיפורים ומשלים לרוב, ומוסר ההשכל העולה מהם גלוי לכול ושווה לכל נפש, ולעתים קרובות הוא מוצג בפירוש בצדי הסיפורים והמשלים.

שני הנוודים עוברים מרחקים גדולים מבלי שניתן לזהות בבירור אף מקום אחד, פרט לעיר ברצלונה, היא מקומו של זבארה שממנה יצאו השניים לדרך ושאליה חזר זבארה עם תום מסע הרפתקאותיו. ייתכן שהשניים עברו בדרכם על פני דרום

21 וכדברי עירית המאירי: 'בחטיבה האחרונה [...] מגיעים עינן וזבארה למעין פיוס והשלמה איש עם מגבלות זולתו ונפרדים'. ראו: המאירי (לעיל הערה 16), עמ' 38.

22 ראו: 'רצהבי, 'מקורות לפתגמים ב"ספר שעשועים"', ש' אברמסון וא' מירסקי (עורכים), ספר חיים שירמן, ירושלים תש"ל, עמ' 371-392. המחקר מתרכז בפרק אחד בלבד מפרקי הספר (פרק ז), העשיר במיוחד בפתגמים, ולדברי רצהבי כמעט כל תשעים ותשעה הפתגמים המובאים בו מתורגמים מן הספרות הערבית.

ספרד מחד גיסא²³ ובפרובאנס מאידך גיסא, כפי שסבר דוידזון.²⁴ אם כן הדבר, הרי שהאופק הגאוגרפי של הספר מקיף את ספרד מצפון מזרחה ועד דרומה הרחוק וכן חלקים נרחבים מדרומה של צרפת – אופק נרחב עד מאוד. הם פוגשים בדרכם אנשים רבים ושונים ומנהלים עמם שיחות, בעיקר שיחות חכמה מהסוג המתואר למעלה, אך הם עוסקים גם בעניינים אחרים המלמדים את הקורא על מציאות החיים וחיי החברה בני הזמן והמקום.

יהודית דישון הקדישה פרק בפני עצמו למקומה החשוב של הביקורת החברתית בספר שעשועים.²⁵ היא מונה מספר קבוצות חברתיות שאותן שם המחבר ללעג והן: החזנים, הצבועים הדתיים, הפריצים, השרים, הרופאים וכן הנשים, אף כי הגדרת הנשים כקבוצה חברתית בפני עצמה היא בעייתית. הביקורת על מעמדות אלה וגם על אחרים וכן האיבה הספרותית כלפי הנשים העולה בו מפעם לפעם,²⁶ מקרבים את ספר שעשועים אל חיבורים רבים בני זמנו המבקרים את הנעשה בחברה שאליה הם מתייחסים. חיבורים כאלה מוכרים יפה הן בספרות הנוצרית הן בספרות הערבית, ואפילו בספרות ההודית,²⁷ הן בספרות העברית של ימי הביניים, אף כי שכיחותם ומידת תפוצתם משתנה ממקום למקום ומזמן לזמן. ספרות עברית מסוג זה נפוצה בספרד בעיקר במאות השתים עשרה והשלוש עשרה, ובמובן זה דומה ספר שעשועים לחיבורים כגון תחכמוני לר' יהודה אלחריזי ודומיו. כפי שהראתה דישון, הביקורת החברתית התפתחה בספרות אירופה לסוגה עצמאית וכתיבתה נמשכה מן המאה השתים עשרה עד לתקופת הרנסנס.²⁸ כדאי לתת את הדעת על מקומה המרכזי של הביקורת נגד דמויות מחיי

23 אם אמנם עברו זבארה ועינן במרחב שבין אנדלוסיה לבין מרכז ספרד הרי שהם הקדימו בנודחיהם בחבל ארץ זה את דון קישוט וסנצ'ו, שהתגלגלו ברחבי קסטיליה לה מנצ'ה כארבע מאות שנה אחר כך.

24 דוידזון זיהה את קורדובה ובואנה, ערי אנדלוסיה וכן ערים בפרובאנס, כאתרים במסלול במסע. לדעתו, כאשר מדבר זבארה על העיר הטובה הוא מתכוון לעיר Baena שבקרבת קורדובה שאת שמה הוא קורא כ-Buena.

25 דישון (לעיל הערה 15), פרק חמישי, עמ' 173–196.

26 רבים מן הסיפורים המשולבים בספר שעשועים אכן נושאים אופי שוביניסטי אנטי-נשי, אך לא כולם הם כאלה. כך, לדוגמה, ציין דן פגיס במהלך דיונו בספר שעשועים, שהסיפור הארוך והמורכב על השועל והנמר שבו משולבים כמה מהסיפורים בגנות הנשים, הוא לתהילת כל הנשים ולשבחן, ולדבריו 'עוד סיפורים במגמה זו מצויים בפרקים אחרים'. ראו: ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול, ירושלים 1976, עמ' 218.

27 פגיס, שם.

28 דישון (לעיל הערה 15), עמ' 173.

הדת בספרות זו אצל מחברים בני שלוש הדתות המונותאיסטיות, אשר לא נמנעו ממנה למרות היותם על הרוב אנשים חדורים הכרה דתית ומנהלים אורחות חיים דתיים.

אשר לאופיו הספרותי של ספר שעשועים, הנה למרות כמה הסתייגויות, יש לראות את הספר כמקאמה מתמשכת. מקורה של הסוגה הוא כידוע בספרות הערבית של ימי הביניים המוקדמים, היא מתחילה להופיע בספרות העברית במאה השתים עשרה, ונפוצה בעיקר בספרד ובפרובאנס, ואחר כך גם באיטליה ובתימן. לעניינו של מאמר זה יש לציין את התופעה השכיחה בספרות המקאמות הביניימית, המציבה במרכז העלילה את דמויותיהם של הגיבור ומשנהו, והללו, או לפחות אחד מהם, מתחפשים בדמויות זרות ומשונות ובאמצעותן הם מנהלים את השיחות, המגעים והתעלולים עם האנשים והקבוצות שאתן הם באים במגע. שניים אלה נושאים בדרך כלל כינויים מליציים הלקוחים מן הספרות הקלסית המוכרת לקוראים, והכינויים נותרים בעינם לאורך שורה ארוכה של סיפורים ועלילות. הימן האזרחי²⁹ הוא כינויו של המספר בגוף ראשון, וחבר הקיני³⁰ הוא הגיבור הלץ, שניהם בספר תחכמוני הנזכר למעלה, שהוא אחד החיבורים הידועים ביותר מסוג זה בספרות העברית. בתפקידים מקבילים מופיעים בספר שעשועים המספר יוסף אבן זבארה, השומר על שמו המקורי, והגיבור האחר, עינן הנטש בן ארנן הדש.

הצגת הדמויות בספר שעשועים ונדודיהן, אופיו העלילתי של הספר, ריבוי הדמויות, המעשים, הדיונים והוויכוחים, הרקע ההיסטורי והגאוגרפי המעורפל לחלוטין, ועל כל אלה – הכתיבה המחורזת, הלשון והסגנון הייחודיים והאופייניים לספרות זו, מביאים את יהודית דישון למסקנה 'כי למרות ייחודו הספרותי והאומנותי של ספר שעשועים, הרי הוא מקאמה לכל דבר ויש לשייכו לסוגה זו ללא ספק'.³¹ עם זאת מציינת דישון את מעמדו של ספר שעשועים כרומנס עברי מוקדם, וזאת מאחר שכאן נוסף המוטיב של מאבק שאותו מנהל

29 מזמור תהלים פח מוכתר בכותרת 'משכיל להימן האזרחי'.

30 אדם זה ידוע יותר כבעלה של יעל (אשת חבר הקיני): שופטים ד, יז; ה, כד. חבר הקיני הוא ספק ישראלי ספק נכרי, המוכר רק בזכותה של אשתו, ולא עוד אלא שבמעשיה שלה יש מרכיב בעייתי מבחינה מוסרית.

31 דישון (לעיל הערה 15), עמ' 29.

הגיבור באויב, ולא עוד אלא שהאויב הוא דמות דמונית, דבר שאינו נהיר לגיבור עד תום הסיפור.

*

המאפיינים הבסיסיים של הרומנס האירופי מופיעים בדון קישוט לסרוונטס, ואין כל צורך לומר שהוא נטל אותם מספרות המקאמות הערבית או העברית. גם המרכיב האבירי והרומנטי, המעוֹנָתים כאן לכדי גרוטסקה, אינם מושפעים מספרות המקאמות. דון קישוט זכה בתולדות הספרות הספרדית, והספרות האירופית בכלל, למקום של כבוד. מחד גיסא הוא נתפס כאחד הרומנים המודרניים הראשונים, ומאידך גיסא – ממשיכם של סיפורי אבירים, הרפתקות נודדים, רומנסות וספרות פיקרסקית-גרוטסקית. ראשיתם של אלה במאה השלוש עשרה בערך והתפתחותם התחוללה בתוך הספרות הספרדית בעצמה, בלא השפעותיהן של הספרויות הערבית או העברית. אולם כמה מן המרכיבים שנדונו למעלה ואשר משקלם ניכר בספרות המקאמה, מופיעים בדון קישוט אך לא באבותיו שבספרות הספרדית הנוצרית. נוכחותם המתמדת של צמד הגיבורים-הגברים, אופיו של סיפור המסע, המרכיבים הרוחני והמדעי של הדיונים בין כמה אנשים לאורכו, האופי הדתי והרקע המסורתי של ההתרחשויות – אלה ועוד מעלים תחושה של קשר דמיוני בין דון קישוט לבין קדמוניו היהודיים או הערביים בני המאות השתים עשרה והשלוש עשרה. להלן אעמוד על הזיקה הייחודית של דון קישוט אל ספר שעשועים דווקא.

את דבר קיומה של זיקה מסוימת בין דון קישוט לבין ספר שעשועים הראה חיים שירמן במאמר שהתפרסם לראשונה בשנת 1963,³² ובו ציין שירמן להקבלה בין שתי אפיזודות דומות המופיעות בשני החיבורים. בספר שעשועים מתואר זבארה הסועד על שולחנו של עינן אך הלה בקמצנותו מונע מאורחו כל חלק טוב בבשר המוגש לשולחן בתואנות שונות ומשונות של איכות ובריאות עד שהאורח מאבד

32 המאמר נקרא 'מאכלות מזיקים – הקבלה מעניינת בין סרוואנטס ליוסף זבארה' והוא כלול בקובץ מאמריו של שירמן לתולדות השירה והדראמה העברית – מחקרים ומסות, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 349–352. בהערה 7 מציין שירמן כי גברת ר"מ לידא דה מלכיאל רמזה לפניו לאותה הקבלה במאמר שהתפרסם בשנת 1959 (פרטים אצל שירמן, שם), והוא מדגיש שמאמרה של לידא דה מלכיאל התפרסם שלוש שנים לאחר הופעת המהדורה הראשונה של ספרו השירה העברית בספרד ובפרובאנס (לעיל הערה 14).

את סבלנותו ודורש בכוח את המנה הטובה בעיניו. ואילו בדון קישוט, מאבד סנצ'ו הרעב את שלוות רוחו נוכח מצוותיו של 'הרופא'. כגמול על שירותו הטוב לאדונו הפך סנצ'ו למושל מדומה של אחד האיים, אולם למעשה נפל קרבן להתעללותם של כמה אנשים ובראשם אותו רופא מדומה. סנצ'ו התמים מסב לסעודת מושלים שבה מוגש אוכל מכל טוב אך הרופא אוסר עליו לטעום ואף לגעת במשהו מן הטוב המונח לפניו. על אירוע זה כותב שירמן לאמור: 'עד כמה שיכולתי לברר, אין מקור ידוע לסיפור זה המוזר למדי', והוא מפנה את חוקריה של ספרות ספרד אל המקבילה שבספר **שעשועים**.³³ כהערה קצרה וסתומה ציין שירמן לדמיון זה גם בהערתו לקטע המתאים בספר **שעשועים** שאותו הביא בהשירה העברית בספרד ובפרובאנס.³⁴

אולם שירמן אינו מפתח את העניין ואינו מנסה למצוא מקבילות נוספות בין שני האירועים, ועל כל פנים אינו טוען להשפעה כוללת של ספר **שעשועים** על סרוונטס. יש להוסיף לדבריו כי למאורעות המתוארים יש מקום משמעותי בשני החיבורים: מעשה הרופא היה הסיבה העיקרית לייאושו של סנצ'ו מאשליותיו ומהבטחותיו של דון קישוט, ונודע לו תפקיד בדרך המובילה את השניים לביתם ולסיום המסע. גם בספר **שעשועים** מופיע המעשה המתואר סמוך לסיום המסע וגם כאן יש לו תפקיד רב ערך בהתפכחותו של זבארה מאשליותיו.

על מקבילות רבות עניין ואולי גם על השפעות מוגבלות אפשריות בין הספרות הספרדית ובין ספרות המקאמות העברית עמדה לידא דה מלכיאל,³⁵ ודבריה הובאו אצל שירמן במאמרו המצוין לעיל.³⁶ אולם שירמן כותב בתגובה לדבריה כי 'עלינו לענות לשאלה הקשה למדי, הכיצד הגיעה ההשפעה העברית אל הספרות הספרדית', והוא מוסיף: 'שום עובדות אין בידינו להביא להסברת התהליך; אפשר רק לשער שמסורת יהודית כלשהי התמידה בעל פה בספרד של ימי הביניים ונפוצה באמצעות שיח-ושיג של נוצרים ויהודים'. את הערתו בדבר המקבילה בין

33 שירמן, שם, עמ' 351 והערה 5.

34 לפרטים ראו: שירמן (לעיל הערה 14), עמ' 44 הערה לשורה 40.

35 דה מלכיאל ציינה בעיקר לספרו של הספרדי חואן רואיס *Libro de buen amor*. שירמן, מאכלות (לעיל הערה 32), עמ' 349-350.

36 שירמן, שם (הדיון בעמ' 349-350).

ספר שעשועים לדון קישוט מציג שירמן אחרי שהביע את תקוותו 'שחקירות נוספות יהפכו השערות גרידא לעובדות מאוששות'.³⁷

אולם, כפי שאמרנו למעלה, זיקה מסוימת בין דון קישוט לבין ספר שעשועים אכן קיימת וניכרת לעין המתבונן, וזאת נוסף על הפרטים שהעלו דה מלכיאל ושירמן. ואולי יש בדברים הבאים כדי לקדם את תקוותו של שירמן.

מגעים ושיחות בין דון קישוט וסנצ'ו לבין אנשי דת ורוח נוצרים מזכירים מפעם לפעם את דבריהם ותפקידיהם הספרותיים של מלומדים ואנשי רוח בספרות המקאמות, המפותחים במיוחד בספר שעשועים. ארמונות וכנסיות שבהם עוברים דון קישוט וסנצ'ו ולא פעם נשארים בהם ללילת לילה מזכירים את מעונותיהם של זקנים חכמים בספר שעשועים, שבהם מתקיימים לא מעט מן הדיונים הרוחניים והמדעיים. וכצפוי, האופי הקליל-רציני של מפגשים ליליים כאלה בספר שעשועים הופך לא פעם בדון קישוט למגוחך ומתעלל, כחלק מתכונותיו הכוללניות של הספר.

כל אחד משני החיבורים מתנהל כסיפור שלם, רצוף וארוך ומתמשך, שבו כל אירוע הוא המשכו של קודמו, ולא כאוסף של מעשי הרפתקאות ומפגשים הבנויים כחוליות נפרדות וכפרקים ועלילות קצרים שהרצף שלהם כמעט שאינו מחייב, כבספרי מקאמות אחרים. גם ספר שעשועים וגם דון קישוט מסתיימים בחזרה אל נקודת המוצא, כשהגיבור מפוקח מן האשליות שהזינו את רוחו בתחילת המעשה ואף בהמשכו, בטרם יתפקח בהדרגה לקראת סוף המסע. בשני אלה מתברר לקורא כי גיבור המעשה הוא הקרבן האמתי של ההתרחשות כולה, והוא שעובר את מהפך ההתפקחות האמתי לקראת סופה. ואמנם, עינן הנטש וסנצ'ו, דמויות המשנה, מאבדים לקראת הסוף את משקלם בהתרחשויות והקורא זונח בהדרגה את העניין בהם. אבן זבארה המספר בגוף ראשון ודון קישוט מגיעים עתה אל מנוחתם הפיזית והרוחנית. וידויו של דון קישוט לפני הכומר ומותו מציגים אותו כמי שהיה חייב לעבור את מסע הטירופים ותלאות הרוח כדי להגיע אל האמת ואל שלוות הרוח.³⁸ אצל זבארה הדבר חריף הרבה פחות אולם

37 שירמן, שם, עמ' 350.

38 לדעת לנדא (לעיל הערה 2) מעוצבים התיאורים של בכי הנשים ומותו של דון קישוט בדרך דומה לתיאורים הנמסרים בברית החדשה של בכי הנשים וניחומי ישו הנוצרי, וצליבתו ומותו של ישו לאחר מכן. ראו דבריו בספרו, עמ' 47-49.

גם כאן, משהגיע האיש אל מקומו ואל מנוחתו, הוא נושא דברי תפילה ושבח לאל ומביא ברצינות וללא תאוות פולמוס מדברי חכמים בשבח הענווה ומסיים בתפילה קצרה על צורכי עם ישראל – עניין שכמעט הושתק במהלך המסע בשניים.

*

ספר שעשועים לא הותיר רושם ישיר רב בספרות העברית. מעטים הם המזכירים את הספר במישרין במאות השנים עשרה והשלוש עשרה,³⁹ ואילו בדורות הבאים הוא אינו נזכר במישרין עד להדפסתו הראשונה בקושטא בשנת 1577. ואף על פי כן, ניתן למצוא את עקבותיו של הספר בימי הביניים המאוחרים בספרות היהודית בספרד, בפרובאנס ובאיטליה.⁴⁰ הוזה אומר, אף כי הספר לא היה נפוץ ולמרות ספקותיו של שירמן, הוא לא אבד מן העולם והיו יהודים שהכירוהו ויצירתם אף הושפעה ממנו אם מעט ואם הרבה. לא מן הנמנע אפוא כי רשמים עמומים מן הספר הגיעו גם לידיעתו ולתודעתו של מיגואל סרוונטס, וכך השפיע ספר שעשועים על יצירתו הידועה ביותר, אולי שלא מדעת. סבירותה של השערה זו עולה אם אכן היה סרוונטס עצמו בן למשפחת אנוסים. ברור שסרוונטס לא פגש יהודים גלויים על אדמת ספרד במאה השש עשרה, ואם אמנם פגש יהודים בנדודיו מחוץ לספרד (אולי באלג'יר) והחליף עמם דברים, לבטח לא עמד ספר שעשועים במרכז תשומת לבו ולבם. אבל טיבם של רעיונות וחומרים ספרותיים שהם נישאים על גלים שלא ניתן להצביע עליהם במישרין ולהתוות בבירור את מסלולי זרימתם.

ג

יוסף אבן זבארה המשכיל וחברו עינן הנטש השטני; דון קישוט הנישא על כנפי רוחו וסוסו, וסנצ'ו הפוסע בעקבי חמורו; בנימין היוצא להתחקות אחר עשרת השבטים אל נהר סמבטיון, וסנדריל' האישה; ר' יודיל הגורר עמו את בית מדרשו שבק"ק ברודי על פני עיירות מזרח גליציה ואוקראינה, ונטע העגלון המפוקח – הם ועמם זוגות זוגות בני דמויותיהם, מפרנסים את מיטב ספרות העולם ובכלל

39 על פי יהודית דישון (לעיל הערה 15, עמ' 14) רק יהודה אלחריזי הספרדי במאה השנים עשרה ואברהם בדרשי איש פרובאנס במאה השלוש עשרה.

40 פרטים אצל דישון, שם, הערה 29.

זה את הספרות העברית. אנחנו, צופים נבונים ושקולים שכמונו, חוזים בהם מנקודת הראות שלנו, שוֹחֲקִים לְמִשְׁפָּטֵיהֶם ומשוכנעים בתבונתנו המעשית וביתרונותיו של אורח חיינו היעיל והמחוכם. גם מסעותינו על פני העולם אינם מתנהלים עוד בדרכים ובאמצעים שבהם נסעו אותן דמויות שאנו נוהגים לשימן לקלס ולהתנאות על פניהן בתבונתנו המעשית. אבל חכמי האמת שבנו מיטיבים להבין עד כמה קר ומרושע הוא העולם שבו אין עוד מקום לאותם שוטים, משוטטים ודון קישוטים.